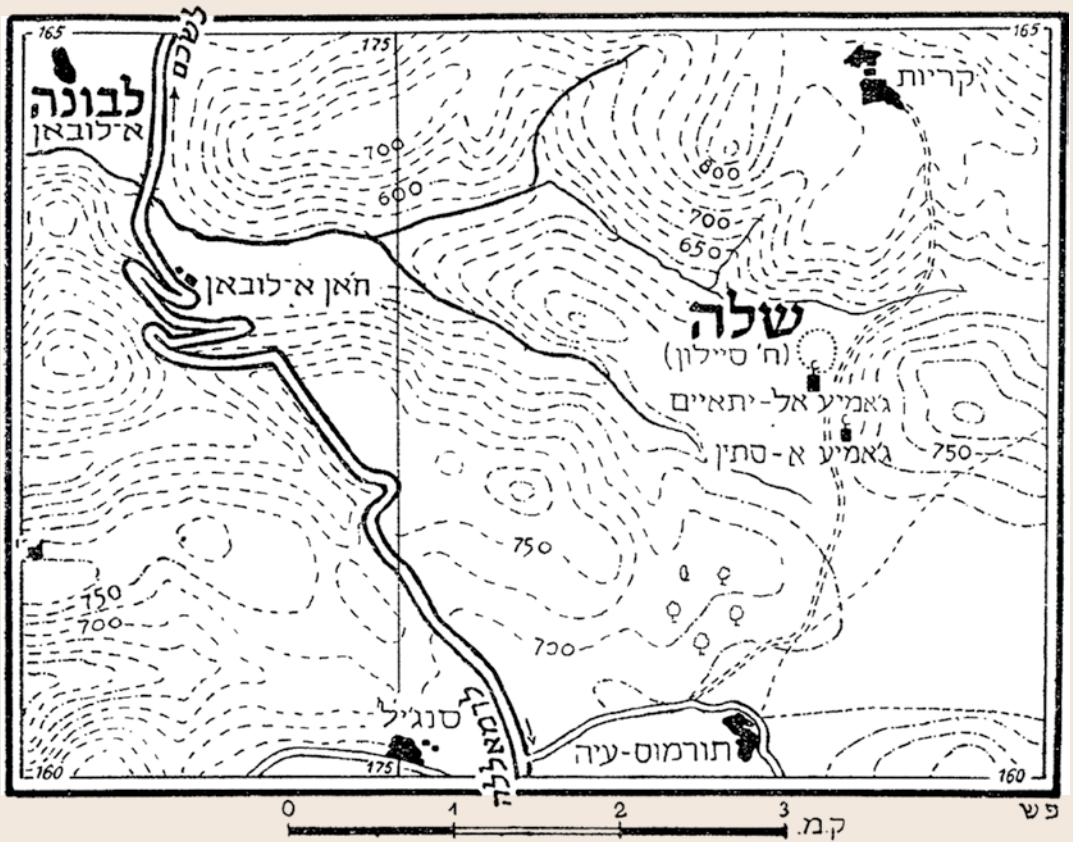

"כיפת השכינה" ו"אבן-השולחן משמים" בשילה*

יוסף ברסלבסקי

מפת
"כיפת
השכינה"
בשילה.

בימים שר' שמואל בר שמשון ביקר שם את "המקום אשר היה שם המשכן". והנה, שתי עובדות אלו מן המאה הי"ג והי"ד מחייבות עתה הארה מחודשת לגבי מהותם של שני הבניינים העתיקים "ג'אמע-א-סתין" ("מסגד-הששים") ו"ג'אמע-אל-יתאיים" ("מסגד-היתומים") במקום זה וכן הארה מחודשת לגבי ה-open-air weli ("הולי הגלוי") שחשף הארכיאולוג הדני ה. קייר בחפירותיו בשילה, אך לא מצא לו הסבר מניח את הדעת.

"בחלק הדרומי של המישור - אומר ה. קייר² - מצאנו "ולי גלוי" (היינו מקום מקודש, ללא בניין

המאמר ראה אור בתוך: יוסף ברסלבסקי, לחקר ארצנו - עבר ושרידים, תל אביב, תשי"ד, עמ' 299-303

במאמרי "עליה אשכנזית, ידיעת-הארץ והערצת שילה במאה הי"ד" הובאו דברי הנוסע יעקב מוורונה על עליית יהודי א"י אל "מקום-המשכן" בשילה, אף הוכח שם, כי מסורת-עליה זו כבר היתה רווחת בתחילת המאה הי"ג,

1 * נתפרסם לראשונה בשם "למוצאם של המסגדים וה Open-air Weli בשילה", "ידיעות", תשרי, תרצ"ו. פרטים על מקומה של שילה בהיסטוריה ראה בן ציון לוריא, גלילות במולדת, מסות ומחקרים בהיסטוריה ובטופוגרפיה של א"י, ירושלים, תש"ז, עמ' 163-177.

ראה לעיל, עמ' 132-133.

2 JPOS, 1930, עמ' 88 ואילך.

בניין "כיפת השכינה" ההרוס בשילה.

ידי הגיאוגרפים הערבים הרווי, בן המאה ה', ויאקות, בן המאה ה'.³ המציינים שני מקומות מקודשים בשלה, האחד בשם "מסגד-השכינה" והשני בשם "אבן השולחן".⁴ גם קלרמון גנו, כאישתורי הפרחי, מייחס, כנראה, את "המאידה" ל"לוחות ארון-העדות" (הוא מוצא את תרגומו של הפרחי מדויק בהחלט) ומבקש את מקומה ב"ג'אמע אל-יתאים".⁵ אולם פירוש "מאידה" אינו "לוחות", כי אם "שולחן". אמנם, ר' אישתורי שמע מעט ערבית, אך הוא נכשל בפירוש המילה "מאידה", אולי משום שאיזה ערבי, איש שיחו, השמיע באוזניו את הצירוף "מאידה בני ישראל", היינו "שולחן בני-ישראל". ב"מאידה" או "בחג'ר אל-מאידה" נתכוונו ערביי ימי הביניים, בלי ספק, לדברי הקוראן, שורת-השולחן פסוקים קי"ב-קט"ו, בהם מדובר על "שולחן", שהוריד אללה לישו ולתלמידיו, ואין הכוונה שם אלא לסעודתו האחרונה של ישו לפני צליבתו. ראיה לכך ישמשו לנו דברי יאקות, המוסיף ואומר: "והרוב סבור, כי השולחן ירד בכנסית-ציון" כלומר בכנסייה שבבנין "קבר-דוד", "בהר-ציון", שהוא מקום סעודתו האחרונה של ישו, לפי המסורת הנוצרית. רק "קובת א-סכינה" ("כיפת-השכינה" והצירוף "בני-ישראל" הם שגררו אצל בעל כפתור ופרח את האסוציאציה "לוחות", אם כי "המאידה", לפי דבריו, היתה מקום בפני עצמו, ללא קשר עם בניין "קובת-א-סכינה".

מעליו), מוסלמי בצורתו המאוחרת, כשהוא נתון בתוך שקע שטוח ומוזר בפני הסלע. השקע היה מוקף נדבכי אבנים לאורך שפותיו.³ פרטים נוספים ביקשו לרמז, כי לשטח היה אופי של מקום מקודש עוד לפני קביעת "הולי" המוסלמי. מציאות מקום קדוש שלישי, נוסף על המסגדים "ג'אמע-א-סתין" ו"ג'אמע-אל-יתאים", מחזק בנו את האמונה, כי הסלע נשא, כבר בימים קדומים, אופי "סקראלי", אם גם אין להכיר בו עקבות "קדושה" מימי ישראל בשילה...⁴

מאידך-גיסא קובע ה. קייר "ללא ספק" כי "ג'אמע-א-סתין" אינו, אלא קברם של עלי ובניו, שהיה נערץ על יהודי ארץ-ישראל בימי-הביניים. בתבליט המשקוף, המוטל בפתח הבניין, רואה החופר סמלים ורמזים למהותו המשוערת של "מסגד" זה: הכד, וכן שני הזרים משני עבריו, הם, לדעתו, סמלים של אבל, ואילו שני מזבחות-הקרניים בקצות המשקוף סמלי כהונתו של עלי.⁴ ברם, בדיקת המקורות הערביים והעבריים מימי הביניים שמה לאל את כל הנחותיו, אף מסייעת בידינו להפיץ אור על מהותם של שני המקומות המקודשים גם יחד.

"ועוד היום שם כפה, קורין לה קבת אלסכינה - אומר ר' אישתורי הפרחי - וסמוך לה מקום קורין לה מאידה בני ישראל, כלומר לוחות".⁵ דבריו אלה מתאשרים על-

3. תיאור מפורט ראה H. Kjaer, Q.S. 1927, עמ' 210; עיין גם לוח VIII, תמונות 6-7 שם, שם.

4. שם, עמ' 212.

5. כפ"פ, הוצאת לונץ, עמ' רצ"ה.

6. כרך IV, עמ' 220. למעשה מעתיק יאקות מהרווי.

7. Ch. Clermont Ganneau, Archeological Researches in Pales-tine, Vol. II, עמ' 301.

תרשים "כיפת השכינה" מן המאה הי"ט.

נכבדה יותר היא שאלת מוצאו ומהותו של ג'אמע א-סתין, המקובל כ"מסגד אל-סכינה" של ימי-הביניים. חפירה יסודית עדיין לא נערכה בבניין הראשי ובבניין הקטן הנשען אל קירו המזרחי. לדעת רבים ושונים עברו עליהם שניים-שלושה גלגולים¹¹ והם זקוקים לבדיקה יסודית מבחינה ארכיטקטונית וכרונולוגית; אף-על-פי-כן אציע בזה את השערת, שיש בה, לדעתי, כדי לעורר עניין בבירור מהותו של הבניין מנקודת-ראות יהודית.

המושג "סכינה" = שכינה בשילה, השאול מיהודי ארץ-ישראל (השווה): "אמר רבי בשלש מקומות שרתה שכינה על ישראל, בשילה, בנוב וכו'". ב. זבחים, ק"ח, ע"א) והעובדה, כי יהודי הארץ ביקרו במאה ה"ג וה"ד, את המקום אשר בו היה המשכן, מחייבים הנחה, כי היהודים והערבים התפללו במקום משותף בשילה; אך השאלה היא מי היו בוני "קובת-א-סכינה" או "מסגד-א-סכינה". הייתכן, כי הבונים הראשונים היו יהודים, והערבים הפכוהו למסגד, אף קראו לו בשם שהיה שגור לפנים בפי היהודים? קלרמון גננו נוטה לדעה האומרת, כי "בשרידי בניין זה יש לדאות בית-כנסת עתיק, שעברו עליו שינויים בתקופות שונות"¹²; אכן, כיוון הבניין מצפון לדרום (לצד ירושלים) וכמה סימנים אחרים יש בהם כדי לחזק השערה כגון זו. לדעתי ראויה ביחוד צורתו החיצונית, המיוחדת במינה, של הבניין לתשומת לב יתירה; הקירות החיצוניים והעבים המקיפים את הקירות הפנימיים של הבניין הרבוע, אינם

מאידיך גיסא עוזר לנו בעל הכפתור ופרח לקבוע בוודאות את שני המקומות המקודשים "מסגד-השכינה" ו"אבן-השולחן" הנ"ל, שהם, לדעתי, "ג'אמע-א-סתין" וה- open-air weli, שגילה ה. קייר בחפירותיו, כי ר' אישתורי אומר בפירוש, שהם סמוכים זה לזה. על "קובת-א-סכינה" נעמוד להלן, ואשר ל"מאידה" הרי הדעת נותנת, כי סלע בולט ושטוח מעל פני המישור הוא שעורר אצל הערבים הפרימיטיביים של ימי-הביניים את האסוציאציה "שולחן שירד משמים". "שולחן" כגון זה לא היה זקוק לבניין מעליו, על-כן הסתפקו הערבים "בולי גלוי". נדבכי האבנים הבלתי-מסותות בגובה 65 ס"מ ובעובי של 1.5 מ', שהקיפו את פני הסלע משלושת עבריו (הכניסה היתה מצפון), ו"המחראב" הקטן, שנחצב בדרומו וסימן את "הקבלה" ("הדרום"), מול הקעבה במכה⁸, הספיקו כדי לשוות לסלע אופי של מקום-תפילה. סברתו של קלרמון גננו, כי "ג'אמע-אל-יתאים" הוא מקום ה"מאידה", בטלה מאליה. לתשומת-לב ראויים יותר דברי אותו ערבי, איש שיחו של החוקר, שציין את השטח בין שני המסגדים כמקומה של "המאידה", אף הביע דעה, כי "המאידה" היא ה"שולחן שהוריד אללה לישו ושליחיו"⁹, דעה שקלרמון גננו לא הגיב עליה כל עיקר; אכן השטח, שבו נתגלה ה-open-air weli נקרא עד היום בשם "מדה"¹⁰, שהוא צורתה הוולגארית של המלה "מאידה".

8. Q.S. 1927, עמ' 210.

9. ראה: Arch. Reser. Various Notes, עמ' 505.

10. Q.S. 1927, עמ' 209. "אין היום איש היודע כי בשטח חרוש זה היה לפניו מקום מקודש". שם, עמ' 211.

11. Arch. Reser. II Mem, 300, עמ' 369; Q.S. 1927, עמ' 212.

12. Arch. Reser. II Mem, 300, עמ' 300, והשווה גם קייר, JPOS 1930, עמ' 166-7.

כי בוני הקירות החיצוניים המשופעים לא נתכוונו אלא לשוות לבניין דמות סמלית (!) של אוהל-מועד. אם נכונה השערה זו, הרי אנו רשאים לומר, כי הבניין הוקם, או הותקן, בידי יהודים, ורק בתקופה מאוחרת יותר הפך מסגד מוסלמי והוכתר בשם "קובת א-סכינה", כפי שמוסר לנו ר' אשתורי הפרח²⁰. בניין הקיר בדרום, על "המחראב" הגדול שבו, שונה, הן בסיתות אבניו והן בסגנון בנייתו, משאר הקירות²¹, ואף הוא מבקש להעיד, כי הבניין נהרס בחלקו כדי להתאימו למסגד מוסלמי שירש את "מקום השכינה" שי יהודי א"י. בימי נוסעיה-הצלב נשתכחה, כנראה, רגל יהודית משילה, ומשנתחדשו בסוף המאה ה"ב, או בתחילת המאה ה"ג, ביקורי היהודים באותו מקום, לא ידעו המבקרים המאוחרים את מוצאו היהודי של הבניין. אשר ל"ג'אמע-אל-יתאים" אולי צדק דלמן²² בהשערותו, שהוא קבר עלי הכהן. לדעתי ראוי לתשומת-לב העובדה שעוד לפני מאה שנים בקירוב נקרא הבניין הזה בשם Maza'rah²³, שהוא, כנראה, כתיב משובש של המילה "מזאר" (מן השורש "זאר" = "בקר"), מקובלת אצל קברים קדושים שהערבים מרבים להשתטח עליהם. השם "מזאר" אומר, איפוא, כי עוד בתחילת המאה ה"ט חיתה בקרב הערבים מסורת, כי בניין זה שימש מקום לביקורים ("זיארה") ולהשתטחות, והוא מחזק את ההנחה, כי "ג'אמע-אל-יתאים" הוא קבר עלי ובניו. הבניין בנוי בכיוון מצפון לדרום, מצטיין באבניו הגדולות²⁴ והמסותתות בהקפדה, ואף לו פתח. בסגנונו הפנימי הוא מעשה ידי ערבים, שהתאימוהו למקום-תפילה מוסלמי.

זקופים, כי אם משופעים והנם דקים והולכים כלפי מעלה ומתעבים כלפי מטה. סברתו של דלמן¹³, כי הללו לא ניבנו אלא כדי לתמוך בקירות הפנימיים, אינה מתקבלת על הדעת, כי אין לראות מה עניין היה להם למתקני הבית לחזק בניין קטן כל כך¹⁴ בקירות עצומים ועבים מבחוץ. על טיבו של הבניין ועל מהותו נוכל לשפוט נכוחה רק לאחר שנתבונן יפה בציור המובא אצל קלרמון גנון, עמ' 299, משנות 1874-1873, בהן היה הבית עדיין שלם יותר (התרשים ב-II mem, עמ' 369, אינו נכון!¹⁵). הקירות המשופעים (גובהם למעלה מ-4.5 מ'¹⁶ משווים לבניין מראה החסר כל דמיון למסגד או לבניין ערבי מקודש אחר. לפי"ד הוא גם יחיד ומיוחד בכל הבניינים העתיקים הידועים לנו מן הארכיאולוגיה של א"י. הקירות שעוביים בתחתיתם מגיע ל-2.10 מ'¹⁷ (=6 רגל), אינם נפגשים בפניות הבניין¹⁸ (!) ואינם מצטרפים לגוש פירמידלי קטום (נאמר: כפינות החלקקה של מגדל פסאליס בירושלים), כי אם משאירים ביניהם זווית פתוחה כלפי חוץ, שאין דפנותיה נפגשות בקו משותף בראש הזווית בפנים, אלא נפרדות ע"י רצועת-קיר-ביניים צרה, לכל מלוא גובה הכתלים. כן יש להדגיש, כי הפתח בצפון הבניין לא היה פתח רגיל, אלא התרומם לכל מלוא גובה הקירות. המשקוף, שהיה קבוע במרומי הפתח, היה גבוה מדי. חללו של הפתח נמשך גם מעליו, ועד שפת הקירות העליונות (!) הגיע. האין בכל הפרטים האלה, כדי לעורר אסוציאציה של אוהל? האין הזוויות הפתוחות כפינת הבניין כלפי חוץ (כפי שיש לראות ברורות בפינה הצפונית-המערבית של הציור המובא מספרו של קלרמון גנון) מבקשות להגביר את דמיונם של הקירות המשופעים ליריעותיו של אוהל? כדי לקבוע את גלגולי הבניה השונים שעברו על "ג'אמע א-סתי" יש לחכות, כאמור, לחפירה ולבדיקה ארכיטקטוניות יסודיות (ע"כ יש להימנע, לפי שעה, מהשערות על מוצאו של המשקוף ומהות סמליו, וכן על ארבעת העמודים המפורקים וכותרותיהם הקורניתיות, המוטלות בתוך ה"ג'אמע", אם הם שנשאו בימי-הביניים את הכיפה¹⁹, או הבניין הקטן, הנסמך אל הבניין הראשי ממזרח לו), אך עם זאת ראוי להשמיע את ההשערה,

13. John Wilson, the Lands of the Bible, Edinburg. MDCCCXLII. דעה זו הביע כבר עמ' 16.

14. גודלו של הבניין מבפנים הוא 8.75 מ' בריבוע. שם, עמ' 165.

15. Mem-ה מצייר את תבנית הבניין כאילו היו הקירות מתחברים בפניותיו ואין הדבר כן (ראה להלן). ראה גם דלמן (שם, שם), שהעיר על "lucke" היינו על החלל בפינה הצפונית-מערבית של הבניין, אך ללא הסבר כלשהו.

16. II Mem, עמ' 369.

17. שם, שם.

18. השווה הערה 15.

19. השווה קייר 1927, Q.S., עמ' 212, האומר, כי העמודים הנם, אולי, מאוחרים מן הבניין עצמו, וכן JPOS 1930, עמ' 163, בו הוא אומר, כי העמודים הסעו מבניין הבסיליקה הסמוך. עקבות תשע הקשתות, שעברו מעל לבניין (שם 166) מראות, כנראה, כי הוא שנשא עליו את הכיפה לאחר שהפך מסגד מוסלמי.

20. ראה סוף הערה קודמת.

21. קייר שם. שם. 166, סבור כי הוא הולם יותר ביכ"נ יהודי.

22. ראה J. Wilson (ע"פ הערה 13, לעיל), עמ' 294.

23. PJB 1911, עמ' 16.

24. אורך משקוף הפתח, העשוי אבן אחת, 2.25 מ' ורוחבו 58 ס"מ.